

DAGMARA KOCIUBA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ZINTEGROWANE INWESTYCJE TERYTORIALNE JAKO NARZĘDZIE ZARZĄDZANIA TERYTORIALNEGO W MIEJSKICH OBSZARACH FUNKCJONALNYCH

Abstract: Integrated Territorial Investments as a Tool of Territorial Governance in Functional Urban Areas. In recent years the growing importance of territorial management conducing to achieving the EU territorial cohesion. A particular challenge in this regard is the management of the functional urban areas (FUAs). In the Cohesion Policy 2014-2020 a new tool of Integrated Territorial Investments (ITI) dedicated to FUAs was introduced. This article aims to analyze how the ITI affect territorial management of the FUAs of Province Centres in Poland in terms of establishing inter-municipal co-operation, development and formalization of the ITI Unions. As a result, two models of territorial management in the implementation of ITI were distinguished: 1) *temporary model* working mostly in the formula of the agreement, in which local governments have established the ITI Unions to spending the allocations; 2) *co-operation model* where the ITI Union is a natural continuation of the previously initiated co-operation; usually acting in the formula of the Association.

Keywords: *Cohesion Policy 2014-2020*, Functional Urban Area (FUA), Integrated Territorial Investments (ITI), Inter-municipal co-operation, multi-level governance, Poland, territorial governance.

Wprowadzenie

Zarządzanie terytorialne sprzyjające osiągnięciu spójności terytorialnej jest jednym z ważniejszych wyzwań UE ostatnich lat, co wiąże się z wprowadzaniem w życie nowego paradygmatu polityki rozwoju regionalnego uszczegółowionego w raporcie Barca [2009] jako tzw. *place-based approach*. Wskazuje on jako jednostkę interwencji miejsce lub region (*place*) definiowane nie przez pryzmat granic administracyjnych, ale wyzwań rozwojowych. Głównymi „aktorami” są współdziałające ze sobą w układach horyzontalnych i wertykalnych jednostki administracji publicznej, od rządu centralnego po władze lokalne, a także pozarządowe organizacje gospodarcze i społeczne

oraz mieszkańcy. Podejście *place-based* i zintegrowane jest realizowane najlepiej, przez zarządzanie wielopoziomowe (*multi-level governance*) [Szczerski 2005] oraz partnerstwo międzysamorządowe (*Inter-Municipal Cooperation – IMC*) [Hulst, van Montfort 2007].

Tezy te stały się najważniejszymi elementami realizacji polityki rozwoju w okresie programowania 2014-2020. W tym aspekcie należy zwrócić uwagę na dwie kwestie: 1) odejście od postrzegania obszaru wsparcia przez pryzmat granic administracyjnych, 2) wzmocnienie mechanizmów służących terytorialnej koordynacji interwencji.

„Oderwaniu” interwencji od granic administracyjnych przyświecało wprowadzenie do polityki spójności obszarów funkcjonalnych, wobec których niezbędne jest podjęcie różnego typu interwencji ukierunkowanych terytorialnie, które wzmocnią potencjał endogeniczny danego terytorium w celu zapewnienia mu przewagi konkurencyjnej. Wyodrębnienie obszarów funkcjonalnych ma w procesie programowania dwojakie znaczenie: 1) wzmacnia przejście od podejścia sektorowego do zintegrowanego terytorialnie, 2) sprzyja terytorializacji interwencji, która wyeliminuje negatywne skutki istnienia granic administracyjnych i przełoży się na większą efektywność działań.

Z kolei wzmocnieniu mechanizmów służących terytorialnej koordynacji interwencji oraz wprowadzeniu nowych zasad w zakresie zarządzania funduszami EU na obszarach funkcjonalnych ma służyć nowe narzędzie polityki spójności, tj. Zintegrowane Inwestycje Terytorialne (ZIT), wskazane w szczególności do zarządzania miejskimi obszarami funkcjonalnymi (MOF). Ich implementacja ma na celu: 1) w sferze zarządczej – promowanie partnerskiego modelu współpracy jednostek samorządu terytorialnego (JST) w zarządzaniu funduszami UE i rozwojem terytorialnym MOF, 2) w sferze programowej/finansowej – wsparcie zwiększania wpływu MOF na kształt i sposób prowadzenia działań wspieranych na ich obszarze w ramach polityki spójności.

Możliwość realizacji ZIT spowodowała, że przed państwami UE, w tym również i Polską pojawiły się nowe wyzwania w zakresie zarządzania terytorialnego obszarami funkcjonalnymi miast/obszarami metropolitalnymi. Ostatnie lata pokazują, że zinstytucjonalizowana współpraca JST w MOF ulega dynamicznym zmianom [Kaczmarek 2014; Frankowski, Szmytkowska 2015]. Pojawiają się nowe podmioty koordynujące działania w ramach realizacji ZIT, a istniejące struktury ulegają przemianom.

Celem opracowania jest ocena wpływu implementacji ZIT na sposób zarządzania terytorialnego w MOF Ośrodków Wojewódzkich (MOF OW) w Polsce. Przeanalizowano faktyczną współpracę JST we wszystkich MOF OW w ramach funkcjonujących partnerstw, ze szczególnym uwzględnieniem procesu inicjowania i formalizowania współpracy oraz zakresu kompetencji Związków ZIT odgrywających kluczową rolę w realizacji polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie.

1. Zarządzanie terytorialne – przesłanki, wyzwania, ograniczenia

Davoudi *et. al.* [2008, s. 37] definiują zarządzanie terytorialne jako ... *proces organizacji i koordynacji działań podmiotów mający na celu rozwój kapitału terytorialnego w celu poprawy spójności terytorialnej na różnych poziomach*. Zarządzenie terytorialne polega na formułowaniu i realizacji polityk publicznych, programów i projektów rozwojowych, które dotyczą określonego miejsca lub terytorium. Przejawia się ono w integrowaniu polityk sektorowych, koordynacji działalności różnych aktorów z wielu szczebli, usprawnianiu wielopoziomowego rządzenia, mobilizacji i włączaniu do rządzenia interesariuszy, adaptowaniu polityk do zmiennych uwarunkowań rozwoju, w tym szczególnie do zmian kontekstu przestrzennego [Grochowski 2013].

W kontekście realizacji celów zarządzanie terytorialne ma skutkować osiągnięciem spójności/integracji terytorialnej danego obszaru metropolitalnego. Obecnie w metropoliach europejskich obserwuje się dwa główne podejścia: 1) tradycyjne, gdzie powołuje się zarząd metropolitalny (*metropolitan government*), który koncentruje zadania metropolitalne w jednym ośrodku z zachowaniem relacji hierarchicznych, 2) kooperacyjne, w formule metropolitalnego współzarządzania (*metropolita governance*) charakteryzuje się współpracą jednostek samorządu terytorialnego w obszarze metropolitalnym w ramach określonych struktur administracyjnych (np. związków, zrzeszeń, stowarzyszeń metropolitalnych) powstających często w drodze inicjatyw oddolnych [Zielona Księga...2012, s. 7]. Odpowiadają one modelom: 1) *top-down* – wynikającym z polityki państwa i przejawiającym się przenoszeniem kompetencji lokalnych i regionalnych na poziom metropolitalny oraz 2) *bottom-up* – w którym, inicjatywa wypływa z działań samorządów lokalnych, a jej powodzenie zależy od oddolnych inicjatyw kooperacyjnych i determinacji jednostek w ich realizacji [Kaczmarek 2010].

W praktyce głównym wyzwaniem dla skutecznego rządzenia terytorialnego na obszarach metropolitalnych jest stworzenie struktur instytucjonalnych i rozwiązań organizacyjnych, które prowadzą do wypracowania strategicznych celów rozwoju. Kolejnym problemem jest poziom rozwoju instytucjonalnego [Grochowski 2013]. Niezwykle ważnym zagadnieniem jest w tym przypadku powstanie struktur inicjujących – początkowo nieformalnych (fora, grupy robocze, komisje, rady metropolitalne). Partnerstwo takie powinno przekształcać się w stały mechanizm wielopoziomowego zarządzania, przy czym kluczową determinantę stanowi poziom kapitału społecznego [Noworól 2013].

2. ZIT jako wsparcie miejskich obszarów funkcjonalnych w polityce spójności 2014-2020

Podejście terytorialne w polityce spójności oznacza odejście od postrzegania obszarów przez pryzmat granic administracyjnych na rzecz definiowania ich na podstawie możliwych potencjałów i barier rozwojowych. Dotyczy to w szczególności miejskich obszarów funkcjonalnych (MOF), których definicja i typologia została wskazana w *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (KPZK 2030)* [2011]¹. Wymiar terytorialny jest również ważnym elementem *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego na lata 2010-2020* [2010] przez wskazanie na konieczność wyodrębnienia obszarów strategicznej interwencji (OSI)² [Kociuba 2015].

Zamiar wspierania rozwoju miejskich obszarów funkcjonalnych w ramach unijnej polityki spójności 2014-2020 jest widoczny w uruchomieniu ZIT. W ramach ZIT wsparcie skierowane jest do grup jednostek terytorialnych (obligatoryjnie MOF OW; fakultatywnie MOF OR i MOF OS), które w ten sposób są zachęcane do współdziałania przy analizie wspólnych potrzeb, przygotowaniu dokumentów i zarządzaniu obszarem funkcjonalnym. Za realizację ZIT odpowiadają partnerstwa jednostek samorządu terytorialnego miast i obszarów powiązanych z nimi funkcjonalnie, sformalizowane w postaci Związków ZIT. W ich kompetencji leży opracowanie i implementacja międzysektorowych strategii terytorialnych (Strategii ZIT) zawierających wykaz zintegrowanych i międzysektorowych projektów wskazanych do finansowania w ramach Regionalnych Programów Operacyjnych (RPO) i/lub programów krajowych [*Zasady realizacji...* 2013].

W tym kontekście głównym celem realizacji ZIT ma być m.in. kształtowanie kultury partnerstwa i promowanie partnerskiego modelu współpracy JST w zarządzaniu MOF w ramach realizacji wspólnych inwestycji. Czy jest tak rzeczywiście?

3. Współpraca JST w obszarach metropolitalnych /obszarach funkcjonalnych miast

Przykłady współpracy międzygminnej w aglomeracjach miejskich i obszarach metropolitalnych były przedmiotem wielu prac badawczych [m.in. Kaczmarek, Miłkuła

¹ Zgodnie z *KPZK 2030 miejski obszar funkcjonalny* (MOF) to układ osadniczy ciągły przestrzennie i złożony z odrębnych administracyjnie jednostek; obejmuje zwarty obszar miejski oraz powiązaną z nim funkcjonalnie strefę zurbanizowaną (gminy miejskie, wiejskie i miejsko-wiejskie). MOF można podzielić na cztery podtypy: ośrodki wojewódzkie (MOF OW), regionalne (MOF OR), subregionalne (MOF OS) i lokalne (MOF OL).

² OSI to wyodrębnione tematycznie i przestrzennie terytoria, na których należy koncentrować interwencje polityki regionalnej w celu osiągnięcia większej efektywności podejmowanych działań. OSI mogą obejmować zarówno bieguny wzrostu, jak i obszary problemowe.

2007; Kaczmarek 2010; 2014; Nowak 2012; Danielewicz 2013]. W większości, podkreślane są problemy we współpracy JST w obszarach metropolitalnych/funkcjonalnych miast przejawiające się niskim poziomem kultury współpracy JST oraz brakiem wiedzy JST na temat terytorialnego wymiaru rozwoju (przyzwyczajenie do rządzenia we własnych granicach administracyjnych). Podkreśla się jednak, że skuteczność zarządzania takimi obszarami zależy przede wszystkim od woli współpracy JST między sobą, a także z partnerami z sektora prywatnego i organizacji pozarządowych. Jest to pierwszym krokiem do dalszych pożądaných zmian, które mogą znaleźć wyraz w formie zinstytucjonalizowanej. Ogromną rolę odgrywa lider, jakim jest zazwyczaj miasto centralne.

W tym kontekście postawiono pytania badawcze: Czy JST tworząc związki ZIT miały wcześniejsze doświadczenie we współpracy? Czy długoletnia współpraca lub jej brak ma odzwierciedlenie w formie instytucjonalnej Związku ZIT?

Prześledzenie sposobu, zakresu i form współpracy JST w MOF OW ukazuje tab. 1.

Tabela 1

Formy prawno-organizacyjne współpracy JST oraz instytucjonalizacji Związków ZIT w MOF OW

Nazwa MOF	Nazwa	Zawiązanie partnerstwa	Powierzenie roli IP Związkowi ZIT
BOF	Porozumienie Partnerskie Białostockiego Obszaru Metropolitalnego	2005	
	Stowarzyszenie Białostockiego Obszaru Funkcjonalnego*	2013	2014
B-TOF	Porozumienie Partnerskie w sprawie Bydgosko-Toruńskiego Obszaru Metropolitalnego	2005/2008	
	Stowarzyszenie Metropolia Bydgoska	2010	
	Porozumienie*	2014	2014/2016
	Stowarzyszenie Metropolia Bydgoszcz	2015	
MOF Trójmiasta	Rada Metropolitalna Zatoki Gdańskiej	2003	
	Metropolitalny Związek Komunikacyjny Zatoki Gdańskiej	2006	
	Porozumienie (Metropolitalne) Forum Wójtów, Burmistrzów, Prezydentów i Starostów NORDA	2011/ 2012	
	Stowarzyszenie Samorządów Gdański Obszar Metropolitalny	2011	
	Porozumienie	2014	2014
	Stowarzyszenie Obszar Metropolitalny Gdańsk-Gdynia-Sopot*	2015	2015

Nazwa MOF	Nazwa	Zawiązanie partnerstwa	Powierzenie roli IP Związkowi ZIT
MOF GW	Związek Celowy Gmin MG6	1999	
	Porozumienie o współpracy pomiędzy samorządami terytorialnymi Aglomeracji Gorzowskiej	2011	
	Porozumienie*	2013	2015
MOF SC	Górnśląski Związek Metropolitalny (Metropolia Silesia)	2007	
	Stowarzyszenie Związek Gmin i Powiatów Subregionu Centralnego*	2013	2013
KOF	Porozumienie*	2013	2013
KrOF	Rada Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego	2007	
	Stowarzyszenie Metropolia Krakowska*	2013	2014
LOF	Porozumienie w sprawie Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego	2005	
	Umowa o współpracy	2014	
	Porozumienie*	2015	2015
ŁOM	Stowarzyszenie Łódzki Obszar Metropolitalny*	2012/2013	2015
MOF Olsztyna	Stowarzyszenie Olsztyński Obszar Aglomeracyjny	2013	
	Porozumienie*	2013	2014
MOF AO	Porozumienie	2012	2013
	Stowarzyszenie Aglomeracja Opolska*	2013	2014
MOF Poznań	Rada Aglomeracji Poznańskiej	2007	
	Stowarzyszenie Metropolia Poznań*	2011	2013
ROF	Porozumienie Partnerskie Rzeszowskiego Obszaru Metropolitalnego	2005	
	Stowarzyszenie Samorządów Terytorialnych Aglomeracji Rzeszowskiej	2008	
	Porozumienie	2014	
	Stowarzyszenie Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego*	2015	2015
SOM	Samorządowe Stowarzyszenie Współpracy Regionalnej od 2009 Stowarzyszenie Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego*	2005/ 2009	2015
WOF	Stowarzyszenie Metropolia Warszawa	2000	
	Porozumienie*	2014	2014

Nazwa MOF	Nazwa	Zawiązanie partnerstwa	Powierzenie roli IP Związkowi ZIT
WrOF	Agencja Rozwoju Aglomeracji Wrocławskiej	2006	
	Stowarzyszenie Gmin i Powiatów Aglomeracji Wrocławskiej	2013	
	Porozumienie*	2013	2015
MOF ZG	Stowarzyszenie Lubuskie Trójmiasto	2006	
	Stowarzyszenie Aglomeracja Zielonogórska	2011	
	Porozumienie*	2014	2014

*organizacje, które pełnią funkcję Związku ZIT.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Strategia ZIT MOF OW].

Analiza zestawienia (tab. 1) ukazuje pewne prawidłowości. Pierwsze formy współpracy JST w obszarach metropolitalnych miast zostały zarejestrowane w latach 1999-2002 i 2005-2008 i reprezentowały głównie nieformalne formy współpracy, tj. rady, porozumienia partnerstwa, agencje rozwoju, rzadziej przybierały formy współpracy zinstytucjonalizowanej, tj. stowarzyszenia (w SOM), związku komunalnego (w MOF GW). Kolejny okres 2010-2011 przyniósł rejestrację stowarzyszeń, których liderami były Bydgoszcz, Gdańsk, Gdynia, Poznań. Zdecydowana większość współpracy nawiązała się w latach 2013-2014, co było powiązane z wprowadzeniem instrumentu ZIT. Partnerstwa różniły się ze względu na formę prawną współpracy. Zdecydowanie mniej wybrało bardziej sformalizowaną formułę stowarzyszeń (BOF, MOF SC, KrOF, ŁOM). Pozostałe zdecydowały się na zawiązanie porozumień, przy czym: 1) nadal działają w formie porozumienia, 2) po jakimś czasie zmieniły formułę na stowarzyszenie (MOF AO, MOF Trójmiasta, ROF, B-TOF). Tylko niektóre wcześniej działające partnerstwa włączyły się w realizację ZIT (SOM, MOF Poznań). Ciekawym przykładem jest MOF Trójmiasta, gdzie najpierw zawiązano porozumienie, a następnie rolę operatora ZIT przejęło nowo utworzone Stowarzyszenie OMG-G-S powstałe na bazie Stowarzyszenia GOM. Z kolei Związek Celowy Gmin MG6 działający na terenie MOF GW mimo długoletniej efektywnej współpracy nie przejął roli Związku ZIT.

4. Rola Związków ZIT w zarządzaniu terytorialnym MOF

Podejście terytorialne, które jednoznacznie wzmacnia wielopoziomowe zarządzanie, oznacza w szczególności, że regiony przestają być już jedynymi podmiotami i partnerami dla rządowej polityki regionalnej. Pojawianie się Związków ZIT z pewnymi kompetencjami w zakresie dystrybucji i zarządzania środkami UE oraz strategicznego programowania rozwoju MOF wprowadziło na arenę rozwoju regionalnego nowego aktora. Należy podkreślić, że Związek ZIT przejął część zadań Instytucji

Pośredniczącej (IP) w zakresie zadań związanych z realizacją krajowego albo regionalnego programu operacyjnego, które dotychczas były w gestii władz regionalnych. Przy czym w praktyce zakres kompetencji Związku ZIT jako IP może być różny począwszy od: 1) wskazania projektów strategicznych (obecnie w tej formule działają dwa związki ZIT – SOM i BOF), przez 2) prowadzenie naborów, wybór projektów w Związku ZIT/ocenę projektów (14 Związków ZIT), 3) przeprowadzenie pełnej procedury konkursowej za Instytucję Zarządzającą (IZ) (MOF AO).

W działaniu Związku ZIT najważniejsze wydaje się być współdziałanie miast/gmin w programowaniu rozwoju i zarządzaniu MOF (ponad granicami administracyjnymi poszczególnych JST). W praktyce współdziałanie to przyjęło bardziej lub mniej zinstytucjonalizowaną formę (tab. 1). W 9 z 17 MOF OW (MOF Białegostoku, Trójmiasta, Subregionu Centralnego, Krakowa, Łodzi, Opola, Poznania, Rzeszowa i Szczecina) ZIT są realizowane przez Stowarzyszenia, które pełnią funkcję Związków ZIT (tab. 1). Takie Związki ZIT posiadają bardziej sformalizowane struktury, w skład których wchodzi Rada pełniące funkcje legislacyjne składające się z przedstawicieli wszystkich gmin wchodzących w skład Stowarzyszenia, kilkusobowe Zarządy – organy stanowiące i kontrolne oraz Biura pełniące funkcje wspomagające. Instytucją pośredniczącą (IP ZIT) jest zarząd stowarzyszenia.

Pozostałe 8 partnerstw zdecydowało się na mniej zinstytucjonalizowaną formę współpracy, jaką jest podpisanie porozumienia o współpracy między JST w celu wspólnej realizacji instrumentu ZIT (tab. 1). W takiej sytuacji Porozumienie ZIT pełni funkcję Związku ZIT, które jest reprezentowane przez lidera, z reguły Prezydenta Miasta OW. Rolę Zarządu Związku pełni Rada Związku ZIT, która może składać się z również z partnerów społeczno-gospodarczych. Komitety Sterujące odgrywają rolę opiniotwórczą, np. w zakresie akceptacji Strategii ZIT, zaś funkcje administracyjne pełnią Biura ZIT mieszczące się najczęściej w strukturze Urzędów Miast.

Wnioski

Współpraca terytorialna, która stoi u podstaw zarządzania terytorialnego, jest kluczowym elementem polityki rozwoju, sprzyjającym budowaniu spójności terytorialnej. Jak pokazują polskie doświadczenia w obecnych układach instytucjonalnych i organizacyjnych rzadko zdarza się osiągnąć porozumienie podmiotów na współpracę [Nowak 2012; Karczmarek 2014]. Dlatego też w realizacji narzędzia ZIT na obszarach funkcjonalnych miast upatruje się remedium na zbudowanie kultury organizacyjnej JST związanej z rozwijaniem wielopoziomowego zarządzania (*multi-level governance*). W sferze zarządczej ma temu służyć m.in. konieczność sformalizowania partnerstwa i powołanie Związku ZIT.

Jak pokazuje przeprowadzona analiza budowanie partnerstw odpowiedzialnych za realizację ZIT w Polsce oraz tworzenie Związków ZIT, jako jednostek zarządzających wdrażanie ZIT, prowadzono na podstawie dwóch modeli:

1. *Model doraźny* – JST zawiązały Związki ZIT w celu wydatkowania środków z alokacji na ZIT na wspólne inwestycje. Partnerstwa te działają zazwyczaj w mniej sformalizowanej formule porozumienia (MOF Kielc, Lublina, Gorzowa Wielkopolskiego, Olsztyna, Zielonej Góry, Warszawy i Wrocławia), rzadziej w formule stowarzyszenia (MOF Subregionu Centralnego, Łodzi, Krakowa) lub też przekształciły się w stowarzyszenia z wcześniejszych porozumień (MOF Bydgosko-Toruński i Rzeszowa). Partnerstwa działające w tym modelu zostały zawiązane zwykle z inicjatywy miasta centralnego, w momencie kiedy było wiadome, że ZIT będą realizowane na obszarach MOF OW i znane były warunki otrzymania wsparcia (lata 2013–2014/2015). W tych nowych strukturach rolę dominującą przejęły miasta centralne, niekiedy wcześniej wykluczone z istniejących partnerstw JST (ROF, WOF).

2. *Model współpracy* – Związek ZIT jest naturalną kontynuacją wcześniej rozpoczętej współpracy w ramach już działającej struktury, najczęściej stowarzyszenia. Przykładami są Stowarzyszenie Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego i Stowarzyszenie Metropolia Poznań, które zostały wyznaczone przez władze regionalne jako instytucje odpowiedzialne za realizację ZIT. Na obszarze funkcjonalnym Trójmiasta ZIT stał się okazją do kompromisu i podjęcia współpracy przez konkurujące stowarzyszenia międzysamorządowe GOM i NORDA.

Z punktu widzenia zarządzania terytorialnego ZIT zapoczątkował budowanie podmiotowości obszarów funkcjonalnych, zarówno w sferze zarządczej, finansowej, jak też planowania strategicznego. Przełamana została dotychczasowa bariera braku zachęt finansowych i korzyści dla rozwijania współpracy w układach terytorialnych. Dla trwałości obecnie funkcjonujących Związków ZIT najważniejsze znaczenie będą miały dwie kwestie, tj. wypracowanie efektywnych mechanizmów współpracy międzysamorządowej oraz sukces realizowanych przez nie przedsięwzięć. Jeżeli oba warunki zostaną spełnione można liczyć na to, że partnerstwa te będą efektywnie zarządzać MOF OW także w przyszłości.

Literatura

- Barca F., 2009, *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy, A Place-based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*. Brussels.
- Danielewicz J., 2013, *Współpraca gmin w obszarach metropolitalnych w ramach związków międzygminnych*. „Prace Naukowe UE we Wrocławiu”, nr 284.
- Davoudi S., Evans E., Governa F., Santangelo M., 2008, *Territorial Governance in the Making. Approaches, Methodologies, Practices*. Boletín de la A.G.E.N, nr 46.
- Frankowski J., Szmytkowska M., 2015, *Regionalne zróżnicowanie nowych partnerstw miejskich w Polsce*. „Zarządzanie Publiczne”, nr 2(30).

- Grochowski M., 2013, *Dobre rządzenie – instytucje i kompetencje*, [w:] *Terytorialny wymiar rozwoju. Polska z perspektywy badań ESPON*, A. Olechnicka, K. Wojnar (red.). Wyd. Scholar, Warszawa.
- Hulst R., van Montfort A., 2007, *Inter-municipal Cooperation in Europe*. Springer, Dordrecht.
- Kaczmarek T., 2010, *Proces integracji metropolitalnej – „od dołu i od góry”*, [w:] *Metropolie. Wyzwanie polskiej polityki miejskiej*, R. Lutrzykowski, R. Gawłowski (red.). Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Kaczmarek T., 2014, *Ekspansja przestrzenna miast wyzwaniem dla zintegrowanego zarządzania*, [w:] *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, M. Madurowicz (red.), Wyd. UW, Warszawa.
- Kaczmarek T., Mięka Ł., 2007, *Ustroje terytorialno-administracyjne obszarów metropolitalnych w Europie*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Kociuba D., 2015, *Miejskie obszary funkcjonalne – wyzwania planistyczne*. „Studia Miejskie”, nr 18.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, MRR, Warszawa, 2011.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020 – regiony, miasta i obszary wiejskie*, 2010, MRR, Warszawa.
- Nowak J. F., 2012, *Rozwój form i zakresu współpracy jednostek samorządu terytorialnego z partnerami zewnętrznymi*. Prace z Gospodarki Przestrzennej, Zeszyty Naukowe UE w Poznaniu, nr 247.
- Noworól A., 2013, *Ku nowemu paradygmatowi planowania terytorialnego*. CeDeWu, Warszawa.
- Szczerski K., 2005, *Administracja publiczna w modelu zarządzania wielopasmowego. Wyzwania dla rozszerzonej Unii Europejskiej – przypadek Polski*. Centrum Europejskie Natolin, Warszawa.
- Zasady realizacji Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych w Polsce*, 2013, MRR, Warszawa.
- Zielona Księga dot. Obszarów Metropolitalnych*, 2012, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Warszawa.